

WILLY FACHE

Prof. Dr. Willy Faché is aan de Rijksuniversiteit te Gent verantwoordelijk voor onderwijs en onderzoek op het gebied vanagogiek, methodologie van het actieonderzoek, welzijnsbeleid, vrijetijdsagogiek en -beleid en jeugdwerk.

Voordien was hij o.m. pedagogisch adviseur bij de Vlaamse Federatie van Jeugthuizen en richtte hij Info-Jeugd te Gent op. Hij is auteur van verschillende werken.

Innovatie in culturele centra

SAMENVATTING

Het meest specifieke kenmerk van een cultureel centrum in vergelijking met talrijke andere sociaal-culturele voorzieningen is dat het een grote verscheidenheid van functies tegelijkertijd kan vervullen. Bij het ontwerpen van een beleid voor een cultureel centrum ziet men veelal onvoldoende welke diverse functies een cultureel centrum in potentie kan vervullen.

Dit artikel heeft als doel die potentiële functies van een cultureel centrum bij de lezer bewust te maken en te verhelderen en alle betrokkenen bij het beleid van een cultureel centrum te stimuleren tot innovatie.

Het voorgestelde repertoire van potentiële functies werd ontworpen bij middel van een handelingsgericht onderzoek.

In wettelijke regelingen betreffende culturele centra vinden we, in tegenstelling tot de zeer gedetailleerde voorschriften met betrekking tot de infrastructuur en de cultuurfunctionarissen, alleen vage omschrijvingen van de functies van culturele centra. Sinds het decreet van 16 juli 1973 betreffende de toekenning van weddetoelagen aan de cultuurfunctionarissen werkzaam in erkende culturele centra, worden die functies in de volgende vage bewoordingen omschreven: 'Onder cultureel centrum wordt verstaan een pluralistische instelling, werkzaam in een gebouw, waarvan de activiteiten tot doel hebben:

1. de terbeschikkingstelling van ruimten voor het sociaal-cultureel werk in al zijn vormen en voor alle bevolkingsgroepen;
2. het bestendig trefpunt te zijn van de verschillende uitingen en vormen van het culturele werk in zijn meest ruime betekenis;
3. het sociaal-cultureel werk in al zijn vormen te bevorderen en de aanpassing aan de veranderende behoeften te verzekeren;
4. de ontmoeting van en samenwerking tussen alle bevolkingsgroepen van het betrokken gebied te bevorderen.'

Verskillende auteurs, commissies, werkgroepen en studiedagen hebben zich nadien beperkt tot het nuanceren en formuleren van nieuwe interpretaties van die vierledige doelstelling.

Zelfs een studiedag over culturele centra van het Studiecentrum voor Cultuurbevordering van de KUL in 1984 georganiseerd met het expliciete doel 'een evaluatie te maken van het gerealiseerde en oplossingen en alternatieven aan te dragen voor de toekomst' besteedt slechts marginaal aandacht aan de functies van een cultureel centrum en beperkt zich tot het aanbrengen van enkele nuances aan de hierboven genoemde doelstellingen.

Innovatie op dat gebied blijkt door verschillende factoren gehinderd te worden. Meestal verwijzen cultuurfunctionarissen naar de sociaal-culturele verenigingen die, via hun vertegenwoordigers in de raden van bestuur van culturele centra, verdedigen dat een cultureel centrum in de eerste plaats sociaal-culturele verenigingen moeten ondersteunen. Enkele nationale organisaties gaan volgens de voorzitter van de Federatie van Vlaamse Erkende Culturele Centra, J. Elsen (1982), zelfs zo ver te beweren dat culturele centra slechts een 'empty box', een 'lege doos' mogen zijn, een dak boven het hoofd van het bestaand culturele werk. Een cultureel centrum mag, volgens die opvatting, geen eigen programmering opzetten. Onzes inziens kunnen noch culturele centra, noch sociaal-culturele verenigingen het monopolie opeisen voor de vervulling van een bepaalde functie. Wel moeten we de vrees van sociaal-culturele verenigingen onderkennen, dat de vervulling van bepaalde functies door een cultureel centrum (toegerust met een betere infrastructuur) het niet bedoelde neveneffect mee kan brengen van functieverlies bij sociaal-culturele verenigingen, die hun bestaansrecht juist aan die bepaalde functies ontlenen.

Een belangrijke hinderpaal voor innovatie in culturele centra zien we echter in de misvatting over de relatie tussen doel en middel. Het overheidsbeleid op het gebied van cultuur kwam er in de jaren zestig onder meer op neer een nieuw middel (met name culturele centra) te ontwerpen met het oog op de realisatie van bepaalde doeleinden (o.a. infrastructurele ondersteuning van sociaal-culturele verenigingen en democratisering van de cultuur). Omdat middelen ontworpen worden om bepaalde, gewaardeerde doeleinden te bereiken is men volgens McLuhan (geciteerd door Buiks en Kwant, 1981) geneigd te denken dat die middelen helemaal in dienst van die oorspronkelijke bedoelingen moeten staan. Ook al zijn middelen ontworpen met het oog op bepaalde doeleinden, ze zijn nieuw en betekenen een bron van nieuwe mogelijkheden. Soms ontdekt men dat al heel vlug. Zo kunnen we regelmatig vaststellen dat van zodra een nieuw cultureel centrum in gebruik wordt genomen, sommigen ontdekken dat de nieuwe sociaal-culturele infrastructuur ook voor andere doeleinden bruikbaar is dan aanvankelijk was voorzien. Er bestaat geen lineair verband tussen doel en middel. Veelal heerst er ten onrechte een primaat van de doelstelling. Probleemoplossingen en middelen worden dan vrijwel uitsluitend functioneel ondergeschikt aan een tevoren vastgelegd doel. Die asymmetrische verhouding tussen doeleinden enerzijds en oplossingen en middelen anderzijds kan remmend zijn bij het vinden van optimale en nieuwe oplossingen. Doelstellingen en mogelijke probleemoplossingen en middelen moeten voortdurend wederzijds op elkaar worden betrokken. In dat verband spreekt Doerbekker (1979) van iteratieve zoek- en constructieprocessen. Bij het ontwerpen van een beleid voor een cultureel centrum ziet men veelal onvoldoende welke diverse functies het middel cultureel centrum in potentie kan ver-

vullen. Het meest specifieke kenmerk van een cultureel centrum in vergelijking met talrijke andere sociaal-culturele voorzieningen is juist dat het een grote verscheidenheid van functies tegelijkertijd kan vervullen.

Dit artikel heeft als doel de lezer van de potentiële functies van een cultureel centrum bewust te maken, die functies te verhelderen en alle bij het beleid van een cultureel centrum betrokken personen te stimuleren tot innovatie. We geven daarom in dit artikel een overzicht van mogelijke functies van een cultureel centrum; niet wat er in elk centrum moet worden gerealiseerd.

Het is niet onze bedoeling te beschrijven welke functies Vlaamse culturele centra op dit moment vervullen. Evenmin hebben wij de bedoeling de functies die vermeld worden in het decreet van 16 juli 1973 betreffende de toekenning van weddetoelagen aan de cultuurfunctionarissen, te preciseren en te concretiseren.

Het hieronder volgende repertoire van potentiële functies werd ontworpen door middel van een agogische onderzoeksbepending (1) en wordt uitvoerig beschreven in: W. Faché, Potentiële en actuele functies van culturele centra.

Sociaal-cultureel werk ondersteunen

Culturele centra werden aanvankelijk gepropageerd als een voorziening die kon bijdragen tot de oplossing van het infrastructuurprobleem van sociaal-culturele verenigingen (en ook van andere problemen, o.a. de cultuurspreiding). Uit onderzoek was immers gebleken dat de infrastructuur van de sociaal-culturele verenigingen in de jaren zestig niet voldeed aan de behoeften. In de oorspronkelijke opvatting was de ondersteuning daarom in de eerste plaats uitsluitend gericht op de verenigingen. In talrijke culturele centra beperkt de ondersteuning zich nog steeds uitsluitend tot die doelgroep.

Spontane initiatieven vanuit de bevolking – al dan niet binnen organisatorisch verband – blijken evenzeer, zo niet meer, behoefte te hebben aan ondersteuning bij het opzetten van acties en projecten ter realisering van hun doelstellingen. Een verruiming van de doelgroep tot deze informele initiatieven is dan ook wenselijk en blijkt zeer goed haalbaar in culturele centra.

Niet alleen de doelgroep van de ondersteuning is in de meeste culturele centra beperkt, maar ook de vorm van ondersteuning. Die omvat meestal slechts het louter ter beschikking stellen van infrastructuur. Naast een passieve infrastructurele ondersteuning is een actief en gevarieerd ondersteuningsbeleid wenselijk en mogelijk. Hieronder zullen we bondig aangeven hoe culturele centra de ondersteuningsfunctie in die zin uit kunnen bouwen.

De infrastructurele ondersteuning in culturele centra bestaat op dit ogenblik vooral in het ter beschikking stellen van ruimten, technische, administratieve en didactische apparatuur zoals bijvoorbeeld: reproductiemachines, adressenapparaat, tentoonstellingsmaterieel en audiovisueel materieel. Ruimte en materieel wordt *binnen* het cultureel centrum beschikbaar gesteld. Maar culturele centra beschikken niet altijd in voldoende mate over de gevraagde infrastructuur en moeten dan verzoeken afwijzen. In die zin zou overwogen kunnen worden of het cultureel centrum ook de functie zou kunnen opnemen om *in de regio de infrastructuur, die bruikbaar is*

voor het sociaal-cultureel werk, te inventariseren en om te helpen bij het vinden van de geschikte infrastructuur buiten het cultureel centrum, m.a.w. om een schakelfunctie tussen vraag naar en aanbod van infrastructuur te vervullen. Eventueel kan die functie uitgebouwd worden in samenwerking met de culturele raad of andere adviesraden.

Culturele centra kunnen naast een passieve ondersteuning in de vorm van het ter beschikking stellen van infrastructuur ook een *gediversifieerde dienstverlening en begeleiding van het sociaal-cultureel werk uitbouwen*.

Dienstverlening en begeleiding omvat een gediversifieerd veld van activiteiten die betrekking hebben op alle administratieve, technische, organisatorische, programmatische en agogische problemen waarmee sociaal-culturele verenigingen en initiatieven worden geconfronteerd.

Een belangrijke vorm van dienstverlening is het *beschikbaar stellen en toegankelijk maken (ontsluiten) van documentatie (tijdschriften, boeken, video-tapes, enz.) ten behoeve van de deskundigheidsbevordering* van medewerkers in het sociaal-culturele werk en welzijnsprojecten. Dat zou vooral een taak van de bibliotheek in een cultureel centrum moeten zijn. (Dotinga en Faché, 1974)

Een andere vorm van dienstverlening en begeleiding houdt in dat de medewerkers van een cultureel centrum *meedenken bij het vorm geven aan bepaalde ideeën van sociaal-culturele werkers*. De infrastructuur wordt dan niet louter beschikbaar gesteld, maar gaat vergezeld van informatie of suggesties, zoals: 'heb je er ook aan gedacht...?'

Soms neemt de dienstverlening de vorm aan van *begeleiding van leerprocessen*, waarbij mensen 'al doende leren'. Binnen culturele centra hebben die leerprocessen vooral betrekking op het leren organiseren van activiteiten, het leren opzetten van een welzijnsproject en het leren gebruiken van didactisch en technisch materieel. Zulke begeleidingsactiviteiten zijn belangrijk omdat zij mensen minder afhankelijk maken van anderen: ze leren het zelf goed te doen. Voor die begeleiding zijn alle medewerkers van een cultureel centrum verantwoordelijk. Sociaal-culturele werkers en initiatiefnemers van welzijnsprojecten zouden in principe voor elke vraag naar ondersteuning in een cultureel centrum terecht moeten kunnen. Dat betekent daarom nog niet dat de medewerkers van een cultureel centrum alle ondersteuning zelf moeten verzorgen. Men mag niet uit het oog verliezen dat heel wat sociaal-culturele werkers hulp zoeken en vinden bij collega's die deskundigheden hebben verworven door ervaring of/en die infrastructuur en apparatuur in hun organisatie bezitten.

Wederzijdse ondersteuning van sociaal-culturele werkers, samen zoeken naar oplossingen voor gemeenschappelijke problemen, leren van elkaars ervaringen, komen frequent voor in het sociaal-cultureel werk. In die situaties vervullen culturele werkers vanuit hun specifieke kwaliteiten ook een ondersteuningsfunctie. Het cultureel centrum moet die *wederzijdse ondersteuning stimuleren en mobiliseren*. Een cultureel centrum kan dat bijvoorbeeld door workshops te organiseren waarin sociaal-culturele werkers oplossingen zoeken voor gemeenschappelijk ervaren problemen en die gezamenlijk uitproberen en evalueren. Het accent in die workshops ligt dus niet zozeer op ervaringsuitwisseling, maar op het gezamenlijk werken aan bruikbare en concrete handelingsinstrumenten die direct bijdragen aan de kwaliteits-

verbetering van het sociaal-cultureel werk. Workshops zijn werkplaatsen waar aan de uitbouw van collectieve competentie kan worden gewerkt. Die collectieve competentie kan zijn neerslag vinden in concrete en aanwijsbare producten. Hierbij denken we aan leermiddelen, handleidingen voor sociaal-culturele werkers. Met de term 'workshop' willen we tevens een fundamenteel kenmerk ervan aanduiden, t.t.z. een werkplaats voor creativiteit die afhankelijk is van de gezamenlijke inspanning van alle leden. Zo'n werkplaats wordt gedragen door de ijver van allen. Een andere vorm van ondersteuning heeft betrekking op het *bevorderen van samenwerkingsprocessen in het sociaal-cultureel werk*. In een gemeente of regio bestaan talrijke sociaal culturele verenigingen en spontane initiatieven vanuit de bevolking. Een overleg- en coördinatiestructuur tussen al die verenigingen en groepen in een bepaalde gemeente of regio is dan ook wenselijk om onverantwoorde overlappingsen en lacunes in het aanbod van sociaal-culturele en vrijetijdsvoorzieningen zoveel mogelijk te voorkomen. Zo'n structuur kan fungeren als platform waar bekeken kan worden, wie welke doelgroepen probeert te bereiken en wie welke problemen aan zal pakken. Gezamenlijke publiekswerving voor elkaars aanbod (b.v. door gezamenlijke uitgave van een uitkrant) kan eveneens een taak van zo'n overleg- en coördinatiestructuur zijn. Het ondersteunen van samenwerkingsprocessen kan ook door het *verzorgen van het secretariaat van een culturele raad*.

Een dienstverlening, die vooral voor informele initiatieven betekenis heeft, bestaat uit het *ter beschikking stellen van een 'postadres'*. Concreet kan dat bijvoorbeeld bestaan uit het per sociaal-culturele groep voorzien van een brievenbus in de toegangshal van het cultureel centrum.

Voor talrijke culturele centra houdt de hierboven beschreven ondersteuningsfunctie de opdracht in om ten eerste de doelgroep van de *ondersteuningsfunctie uit te breiden* (niet uitsluitend sociaal-culturele verenigingen maar welk sociaal-cultureel initiatief dan ook) en *ten tweede de ondersteuning te diversifiëren* (niet uitsluitend infrastructuur ter beschikking stellen, maar ook een gediversifieerde dienstverlening en begeleiding uitbouwen).

Cultuurspreiding

Bij het ontstaan van de culturele centra in Vlaanderen werd er eveneens veel aandacht besteed aan het probleem van het toegankelijk maken van de beschikbare cultuurgoederen voor steeds ruimere bevolkingsgroepen. Daarbij werd uitgegaan van een 'beperkt' cultuurbegrip. Cultuur was nagenoeg synoniem met kunst. Daarenboven heerste er een statische opvatting over cultuur, men sprak over *cultuurgoederen* waarvan de *verspreiding* verbeterd moest worden.

Vanuit de visie dat door participatie aan kunstuitingen en door amateuristische kunstbeoefening de persoonlijke belangen van de deelnemer/amateur gediend zijn (onder meer doordat het een zinvolle vrijetijdsbestedingsmogelijkheid is) evenals het belang van het kunstleven in het algemeen blijft het te verdedigen dat culturele centra zich als doel stellen: *artistieke cultuur toegankelijk maken voor groepen uit de bevolking die tot nu toe niet of nauwelijks participeren aan het culturele aanbod*.

In hoeverre culturele centra de cultuurparticipatie *kunnen* bevorderen is nog een

open vraag. Wel zijn er maatregelen te noemen waarvan ervaren culturele animatoren veronderstellen dat zij bijdragen tot de realisering van het hierboven gestelde doel. We denken hierbij aan maatregelen die sociale drempels, die de toegang tot artistieke cultuur hinderen, laten verdwijnen; zoals een culturele programmatie waarin eveneens een aantal ruime lagen van de bevolking aansprekende activiteiten opgenomen zijn. Effectiever blijken echter maatregelen die er op gericht zijn mensen toe te rusten met kennis en vaardigheden die nodig zijn om van artistieke cultuur te genieten. Dat blijkt onder meer mogelijk door de zichtbaarheid van het artistieke creatieproces te vergroten. Hierdoor krijgt cultuur ook als activiteit (i.p.v. uitsluitend als cultuurgoed) aandacht. Illustratief is het multi-mediaal project 'Kunst en kunst maken' van de BRT-Dienst Volwassenenvorming, waarbij in televisie-uitzendingen en educatieve tentoonstellingen in culturele centra het creatieproces bij de kunstenaar van materie tot kunstwerk wordt gevisualiseerd. Het meest effectief voor de ontwikkeling van iemands culturele competentie blijken bepaalde vormen van kunstzinnige vorming. Kunstzinnige vorming is geen eenduidig begrip.

Een analyse van de doelstellingen van kunstzinnige vorming en de daaruit ontwikkelde vormingsmethodiek levert drie hoofdstromingen op.

a. *Kunstzinnige vorming met als doel iemands 'culturele (= kunstzinnige) competentie' te ontwikkelen.* Het doel is hier gericht op de kunst: het leren genieten, waarderen en aanvoelen van kunst.

b. *Kunstzinnige vorming als een middel tot persoonlijke ontplooiing.* Deze stroming neemt afstand van de concentratie in de vorming op de exclusieve hoogtepunten van klassieke en eigentijdse kunstuitingen. Het gaat in die opvatting minder om het bevorderen van iemands culturele competentie, maar eerder om de persoon optimale kansen te bieden om zijn vermogens te ontplooiën. Door kunstzinnige vorming moeten vooral gedragskwaliteiten zoals verbeelding, zelfbewustzijn, communicatiegevoeligheid, expressiviteit, creativiteit worden gestimuleerd en ontplooid.

c. *Kunstzinnige vorming als één van de middelen tot maatschappelijke bewustwording en het verwerven van een maatschappij-kritische houding.*

Kunst die maatschappelijke ongelijkheden bevestigt of versluiert wordt afgewezen, zelfs bestempeld als bedreigend voor het vermogen van mensen om inzicht in hun persoonlijke en maatschappelijke situatie te krijgen. In die optiek wordt ook de kunstzinnige vorming gesitueerd: kunstzinnige vorming die ertoe leidt dat kinderen en volwassenen worden afgeleid van hun werkelijke belangen, werkt belemmerend op het tot stand brengen van een rechtvaardiger samenleving.

Aan die opvatting ligt de overtuiging ten grondslag dat de belemmeringen voor de menselijke ontplooiing in belangrijke mate bepaald worden door sociale en economische factoren. Die stroming wil de kunstzinnige vorming vooral gebruiken om mensen weerbaar, kritisch en mondig te maken. Hier wordt kunst – zoals bijvoorbeeld het vormingstoneel en de 'andere film' (Van Labeke) aangewend als middel tot maatschappelijke bewustwording – een middel om inzicht te geven in het alle-daagse bestaan van mensen binnen hun sociale context.

In de laatste twee stromingen wordt de kunstzinnige vorming losgekoppeld van

cultuurspreiding. Vaak kunnen we vaststellen dat er een discrepantie bestaat tussen de keuze voor een bepaalde stroming en de verwachtingen omtrent de effecten van de kunstzinnige vorming. Als de verwachtingen betrekking hebben op een vergroting van de belangstelling en waardering voor de (professionele) kunst, dan moet de kunstzinnige vorming ook kennisverwerking omvatten over de kunsttradities en de hedendaagse kunstbeoefening en eventueel een verhoging van vaardigheden in een bepaalde kunstdiscipline. Dat houdt geen oordeel in over die stromingen binnen de kunstzinnige vorming die op andere doelstellingen dan kunstbeleving gericht zijn.

De drie stromingen binnen de kunstzinnige vorming komen in de dagelijkse praktijk maar zelden in extreme vorm voor zoals hierboven beschreven. De scheidingslijnen zijn minder scherp dan door de driedeling wellicht wordt gesuggereerd. Zo wordt bijvoorbeeld creativiteitsbevordering ook wel eens als volgt omschreven: *het scheppen van gelijke kansen en mogelijkheden tot creativiteit van verschillende maatschappelijke groepen met hun verscheidenheid in aanleg, vorming, culturele belangstelling en sociale context.* Een cultureel centrum dat creativiteitsbevordering in die zin interpreteert, wordt dan een trefpunt van uitingen van creativiteit voor verschillende maatschappelijke en culturele groepen.

Cultuurproductie en cultuurvernieuwing

Aan de cultuurspreidende functie wordt in culturele centra veel aandacht en geld besteed. Kwalitatieve verdieping en innovatie op cultuurgebied krijgen meestal slechts incidenteel aandacht in culturele centra. Dat hangt samen met het feit dat in culturele centra een op het publiek gerichte, weinig financieel risico-nemende programmatie overheeft. Mocht een cultureel centrum ook een bijdrage tot cultuurvernieuwing willen leveren, dan zal het ook een experimenteel gericht programma tot zijn recht moeten laten komen en bepaalde risico's moeten nemen. Bijvoorbeeld zal het cultureel centrum het initiatief moeten nemen om een bepaald gezelschap, een auteur of een bepaald regisseur een welbepaald werk te laten creëren. Het financiële risico zou door de experimentele groep en verschillende culturele centra gezamenlijk kunnen worden gedragen.

Bevordering van de productie van kwalitatief hoogwaardige cultuuruitingen en innovatie kan een dilemma vormen met cultuurspreiding. Het accent op vernieuwing betekent soms een verwijdering van datgene wat in ruime kringen geaccepteerd is geraakt. Vooral de hedendaagse cultuuruitingen zijn meestal een aangelegenheid voor ingewijden en zelfs specialisten, en lenen zich daardoor geruime tijd niet tot sociale spreiding. (S.C.P., 1984).

Op het gebied van de cultuurproductie kunnen culturele centra dank zij hun infrastructuur eveneens fungeren als *presentatieplaats voor cultuurproducten van professionele kunstenaars en amateurs.* Hierdoor kunnen culturele centra tevens de *doorbraak van jonge kunstenaars ondersteunen.*

Culturele centra kunnen niet alleen kunstenaars de gelegenheid geven hun kunstproductie te presenteren, zij kunnen ook mogelijkheden voor *kwalitatieve verdieping* creëren. De ondersteuning van kwalitatieve verdieping hoeft echter niet langdurig

en voor alle disciplines te gebeuren. Er zijn meer bescheiden, maar toch effectieve mogelijkheden. Zo kan een cultureel centrum voor (een) welbepaalde discipline(s) bijvoorbeeld tweejaarlijks een culturele animator met specifieke deskundigheid ter beschikking stellen, die kwalitatieve begeleiding geeft aan een workshop met amateursgroepen en individuele amateurs op het gebied van muziek, theater of andere podiumkunsten.

Culturele centra zouden ook een kunstenaarsatelier beschikbaar kunnen stellen, waar *kunstenaars de mogelijkheid hebben materieel* (b.v. professioneel ingerichte donkere kamer) te gebruiken en een *werkgemeenschap te vormen*.

Het vrijetijdsbestedingsrepertoire van individuele personen verruimen en diversifiëren

Aangezien de deelname aan culturele activiteiten wellicht door de meerderheid van de participanten als een vorm van vrijetijdsbesteding wordt beleefd, is het zinvol de functies van een cultureel centrum eveneens vanuit een vrijetijdsgezichtspunt te bekijken.

Volgens de omgevingspsychologie, die de invloed van de ruimtelijke omgeving op het gedrag van mensen bestudeert, gaat van *elke omgeving een bepaalde stimulering (arousal) uit* op zowel de fysiologische activiteit van een persoon (bijvoorbeeld hartslag, bloeddruk, respiratorisch ritme, adrenaline secretie), als op de motorische en de geestelijke activiteit. Een nieuwe onbekende omgeving blijkt aanvaardbaar, vooral door zijn nieuwigheid, een sterk stimulerings-effect op een persoon te hebben. Een vertrouwde, weinig gevarieerde omgeving heeft daarentegen een laag stimulerings-effect.

Elke mens blijkt *permanent behoefte te hebben aan een bepaald niveau van stimulatie*. Iedereen tracht een voor hem optimaal niveau te reguleren. Wanneer activiteiten of interacties met de omgeving *te veel* stimulatie opleveren (dat is wanneer een situatie te veel nieuwigheid bevat), dan zal men pogen de invoer te verminderen, door zich bijvoorbeeld uit die omgeving terug te trekken of een andere, minder uitdagende activiteit te kiezen.

Wanneer de activiteit of de interactie met een bepaalde omgeving *te weinig* stimulatie oplevert, dan zal men een andere activiteit of omgeving zoeken die wel voldoende nieuwigheid bevat, complexer en uitdagender is. Een optimaal niveau van stimulatie bereiken blijkt essentieel te zijn voor de welzijnsbeleving van een persoon. (Berlyne, 1960; Ellis, 1973)

In zijn vrije tijd kan een persoon een optimaal niveau van 'arousal' op verschillende wijzen trachten te bereiken. Hij kan dat door variatie in éénzelfde bekende vrijetijdsbesteding aan te brengen. Dat kan hij door het veranderen van (1) de plaats van activiteit (thuis versus in het cultureel centrum), (2) de sociale context, zowel kwantitatief (weinig versus vele partners) als kwalitatief (met mannen versus vrouwen, oudere versus jongere, zeer vertrouwelijke vrienden versus toevallige vrienden), (3) de psychologische motivatie voor de activiteit (sociale interactie versus fysieke conditie verbeteren), (4) het tijdstip en (5) de duur van uitvoering van een activiteit, (6) het engagement waarmee een activiteit wordt uitgevoerd

(al of niet in competitieverband).

Die verschillende variatiedimensies kunnen op verschillende wijze worden gehanteerd om een optimaal niveau van arousal te handhaven. Het is duidelijk dat de zes hierboven genoemde dimensies een groot aantal combinatiemogelijkheden opleveren. (Iso-Ahola, 1980)

Een persoon kan ook variatie in zijn vrijetijdsbesteding brengen door een nieuwe vrijetijdsactiviteit te leren. Ten slotte kan hij nu eens de ene dan eens een andere activiteit uit zijn vrijetijdsbestedingsrepertoire kiezen.

Onder een repertoire van vrijetijdsbestedingen verstaan we alle activiteiten die een persoon beschouwt als potentieel in aanmerking komend voor zijn vrijetijdsbesteding.

Het ontwikkelen van een ruim en gediversifieerd vrijetijdsbestedingsrepertoire is voor een persoon van grote betekenis voor het handhaven van zijn optimaal niveau van stimulering. Enerzijds is hij in de mogelijkheid variatie te brengen in zijn (vrije)tijdsbesteding, anderzijds is hij beter opgewassen tegen situaties waarin bepaalde activiteiten niet meer mogelijk zijn, en moeten vervangen worden door andere activiteiten uit zijn repertoire (bijvoorbeeld door verandering van woon-situatie, ouder worden, blijvende handicap na ongeval).

De uitbouw van een ruim en gediversificeerd vrijetijdsbestedingsrepertoire vereist meestal het verwerven van een competentie in voor de persoon nieuwe vrijetijdsbestedingsvormen. Om van een kunstwerk in een museum te kunnen genieten moet men beschikken over enige culturele kennis of, in termen van de Franse sociologen Bourdieu en Dardel uitgedrukt, culturele competentie. Voor andere vrijetijdsactiviteiten zijn weer andere vaardigheden en kennis noodzakelijk.

Uit onderzoek blijkt dat het ouderlijk milieu, de school en de massamedia een belangrijke bijdrage leveren bij het verwerven van competentie voor diverse vrijetijdsbestedingsgebieden. Ook culturele centra kunnen mogelijkheden bieden om die noodzakelijke competentie te verwerven door het organiseren van initiatie-cursussen en begeleidingsactiviteiten (bijvoorbeeld begeleid bezoek aan een tentoonstelling).

Evenals bij de ondersteuningsfunctie hoeft een cultureel centrum dergelijke cursussen en begeleidingsactiviteiten niet (altijd) zelf te verzorgen. Ook op dat gebied kunnen bezoekers van een cultureel centrum elkaar helpen bij het verwerven van de nodige competentie.

Zo blijkt uit het DINAMO-project in het cultureel centrum te Turnhout dat heel wat 'anders-actieven' (werklozen, huisvrouwen/-mannen, gepensioneerden, partitimers) hun kennis en vaardigheden op een bepaald gebied door kunnen geven aan wie daarvoor belangstelling heeft. De functie van het cultureel centrum bestaat erin de vraag en het aanbod binnen de groep anders-actieven tot elkaar te brengen door bijvoorbeeld een concreet aanbod of een concrete vraag bekend te maken via pers, lokale radio, of maandblad. (Antonis, 1982; Lauwerysen, 1984).

Een pluriform aanbod van vrijetijdsvoorzieningen waarborgen

Voor het variëren van zijn vrijetijdsbesteding – teneinde een optimaal niveau van arousal te handhaven – moet een persoon niet alleen een ruim en gediversifieerd vrijetijdsbestedingsrepertoire ontwikkeld hebben, maar hij moet ook over bepaalde vrijetijdsvoorzieningen kunnen beschikken. Zo heeft een fotograaf een fototoestel en films nodig en als hij zelf films wil ontwikkelen komt daar ook nog een donkere kamer bij. Naast die materiële middelen kunnen we tot de vrijetijdsvoorzieningen ook nog personen rekenen. Bijvoorbeeld personen die iemand leren fotograferen of hem begeleiden in zijn streven naar kwalitatieve verdieping in zijn fotografeerkunst. Bij bepaalde activiteiten heeft men daarenboven tegen- of medespelers nodig, zoals bijvoorbeeld bij een toneelspel. Ten slotte is toneelkijken slechts mogelijk als er een toneelstuk gepresenteerd wordt.

We vatten *vrijetijdsvoorzieningen hier dus in een zeer ruime betekenis* op, met name het geheel van middelen en personen die nodig zijn voor een bepaalde vrijetijdsbesteding.

Niettegenstaande de ontwikkelingen in het verenigingsleven en de 'vrijetijdsindustrie' aansluiting bij de pluriforme individuele voorkeuren nastreven, blijft het toch nog noodzakelijk dat culturele centra bijdragen tot de uitbreiding van het aanbod van vrijetijdsvoorzieningen voor wie dan ook. Op tal van vrijetijdsgebieden zijn er immers geen (betaalbare) voorzieningen buiten verenigingsverband beschikbaar en kan het cultureel centrum een rol vervullen.

Een cultureel centrum zal echter niet op alle behoeften naar voorzieningen in kunnen gaan. Er zullen prioriteiten moeten worden gesteld.

Sommigen zullen verdedigen dat *culturele* centra prioriteit moeten verlenen aan voorzieningen op gebied van de cultuur in de betekenis van kunst. Anderen zullen opteren voor cultuur in de ruime betekenis en zouden liever spreken van een gemeenschaps- of vrijetijdscentrum.

De belangrijkste elementen die bij dat keuzeprobleem een rol kunnen spelen zijn de aanwezigheid van bepaalde culturele of recreatieve voorzieningen in de regio of stad en de financiële mogelijkheden van het centrum. Verder blijken vanuit de belangen van de 'consument' steeds argumenten voorhanden om de opname van een bepaald gebied in het aanbodsspectrum van een cultureel centrum te verdedigen. Ter illustratie een argumentatie voor het ter beschikking stellen van werkruimten (met bijvoorbeeld hout- en metaalbewerkingsapparatuur) en leerprogramma's voor doe-het-zelvers.

Het is te verwachten dat de behoefte aan leerprogramma's evenals accommodaties voor praktische werkzaamheden in het kader van doe-het-zelfwerk toe zal nemen. Volgens verschillende futurologen (2) zal onze samenleving in de toekomst evolueren naar een 'self-service society'. De financiering (zowel door particulieren als door de overheid) van een steeds maar uitbreidende dienstverlening zal volgens deze futurologen en economen niet meer houdbaar zijn. De toenemende vrijetijd zal dan volgens de auteurs gebruikt worden voor doe-het-zelfwerk en wederzijdse dienstverlening. Maar vele woningen, vooral etagewoningen, zijn niet ingesteld op bewoners die herstellingen aan apparatuur of vervoermiddelen zelf uit willen voe-

ren, kleine meubelen willen maken, e.d. In sommige situaties voorziet de marktsector in de vraag, bijvoorbeeld garagehouders die hun infrastructuur op zaterdag verhuren aan doe-het-zelvers, en warenhuizen die cursussen voor doe-het-zelvers organiseren. Waar dit initiatief vanuit de marktsector uitblijft, of discriminerende effecten heeft voor zwakmaatschappelijke bevolkingscategorieën, zou er een taak kunnen liggen voor bepaalde culturele centra. In enkele buitenlandse steden (bijvoorbeeld Hamburg, Zürich, Kopenhagen) bieden vrijetijdscentra werkruimten met hout- en metaalbewerkingsapparatuur en garages voor doe-het-zelvers.

De culturele en recreatieve potentialiteit van de regio/stad ontsluiten

Tot nu toe hebben we aandacht besteed aan het pluriform aanbod van vrijetijdsbestedingsmogelijkheden die binnen de muren van een cultureel centrum beschikbaar zijn. De taak van een cultureel centrum kan zich beperken tot dit intramuraal aanbod. Een cultureel centrum hoeft zich niet tot dit intramuraal aanbod te beperken. Het kan eveneens een rol spelen met betrekking tot het gehele culturele en recreatieve aanbod in een stad of regio. In deze visie staat het gezichtspunt van de 'consument' centraal. (Faché, 1984)

Die opvatting betekent voor een cultureel centrum dat niet alleen een intramuraal aanbod uitgebouwd wordt, maar dat tevens de *culturele en recreatieve potentialiteit van de regio wordt ontsloten*, eventueel in samenwerking met de culturele raad of V.V.V. Ontsluiten van de culturele en recreatieve omgeving betekent op systematische wijze informatie en voorlichting verstrekken over wat in de omgeving een culturele of recreatieve potentialiteit bezit. Om aan te duiden hoe een cultureel centrum dat zou kunnen doen, noemen we de volgende mogelijkheden: de uitgave van een informatiekrant over culturele en recreatieve evenementen in de regio of een gids voor culturele en recreatieve voorzieningen.

Tot zover de ontsluiting van de culturele, educatieve en recreatieve potentialiteit van de regio/stad. Een cultureel centrum zou ook *bij kunnen dragen tot de verhoging van de culturele en recreatieve potentialiteit van het woonmilieu*. Ter illustratie enkele voorbeelden uit binnen- en buitenlandse culturele centra: ondersteuning van actiegroepen voor bescherming van openbaar groen; ondersteuning van buurtgroepen voor een woonerf; maandelijks een wisselende boekencollectie ter beschikking stellen van buurtcentra en bedrijven.

Een arthotheek (bijvoorbeeld Kunst in Huis), een ludotheek of een mediatheek kunnen zelfs bijdragen tot verhoging van de culturele en recreatieve potentialiteit van de woning zelf.

Sociaal contact en integratie in netwerken van vrienden en vriendinnen bevorderen

Bevorderen van sociaal contact en van integratie in netwerken van vrienden en vriendinnen is een functie waarvan in culturele centra het belang tot nu toe niet of onvoldoende wordt beseft.

Eenzaamheid wordt algemeen beschouwd als één van de ernstigste sociale problemen van onze samenleving. Volgens het onderzoek van de Jong-Gierveld (1984) blijken ongehuwden en vooral gescheiden mensen, weduwen en weduwnaars een grotere kans te maken op eenzaamheidservaringen dan gehuwden. Het is belangrijk hier een opvallende ontwikkeling op dat gebied op te merken, met name de snelle toename van het aantal alleenstaanden. Op dit moment bedraagt het aantal alleenwonenden (éénpersoonshuishoudens) in België 23% van alle huishoudens. Het opgenomen zijn in een netwerk van zeer goede persoonlijke vrienden en vriendinnen kan een belangrijke rol spelen in het voorkomen of opheffen van eenzaamheid. Ook nog in een ander opzicht is het opgenomen zijn in een vriendenkring belangrijk.

Tal van culturele en recreatieve activiteiten vereisen de aanwezigheid van andere personen, bijvoorbeeld als tegen/medespelers. Sociale interactie is niet alleen noodzakelijk omwille van de aard van de activiteit maar blijkt, volgens onderzoeken geciteerd door Oso-Ahola (1980), voor vele mensen een essentieel element van de recreatieve beleving te zijn. Mensen kiezen dikwijls voor een bepaalde tijdsbesteding juist omwille van het sociaal contact. Een ander belangrijk onderzoeksgegeven is dat mensen evenveel belang hechten aan de sociale interactie bij hun tijdsbesteding als aan de kwaliteit van de voorzieningen of het activiteitenprogramma op zich.

(Crandall, 1978)

Bovenstaande bevindingen wijzen er alle op dat in culturele centra evenveel aandacht moet worden besteed aan het bevorderen van sociale interactie en het ontstaan van vriendschappen tussen bezoekers, als aan het verbeteren van de materiële voorzieningen en andere non-sociale aspecten van culturele en recreatieve activiteiten. Vooralsnog gaat in de culturele centra de primaire aandacht in het beleid naar de materiële voorzieningen en andere non-sociale aspecten.

Bepaalde activiteiten blijken sociale interactie en vorming van vriendschappen te kunnen bevorderen. Het zijn vooral activiteiten voor min of meer besloten groepen, waar persoonlijke herkenning van en het vertrouwd raken met verschillende anderen vanzelfsprekend optreden, die bijdragen tot de vorming van vriendschappen. Naar theater komt men alleen of met vrienden. Een *cyclus* theatervoorstellingen met nabespreking waarin informele ontmoetingselementen ingebouwd zijn, biedt daarentegen wel een situatie waar persoonlijke herkenning van en het vertrouwd raken met verschillende anderen vanzelfsprekend optreden. Zo blijken ook cursussen met intensieve bijeenkomsten (bijvoorbeeld 10) ertoe te leiden dat mensen elkaar vinden. *Geregelde* bijeenkomsten voor een bepaalde bezoekersgroep (bijvoorbeeld gepensioneerden) waarop zowel activiteiten voorkomen voor individuen als informele groepen geven eveneens aanleiding tot het aanknopen van vriendschappen.

Van bij het ontstaan van culturele centra is veel waarde gehecht aan de ontmoet-

tingsfunctie, maar eerder met een andere inhoud dan wij hierboven omschreven hebben, zoals uit de volgende paragraaf zal blijken.

Communicatie tussen personen met verschillende belangstelling en sociaal-culturele achtergrond bevorderen

In het decreet van 16 juli 1973 betreffende de toekenning van weddetoelagen aan cultuurfunctionarissen werkzaam in erkende culturele centra wordt al één van de doelstellingen van die centra gesteld:

'de ontmoeting van en de samenwerking tussen alle bevolkingsgroepen van het betrokken gebied bevorderen'.

Aan die vage doelomschrijving wordt in het ontwerp voor een leidraad bij het evalueren van de werking van een cultureel centrum de volgende nadere omschrijving gegeven:

'het cultureel centrum moet een plaats zijn waar alle bevolkingslagen elkaar kunnen ontmoeten en mag niet beperkt blijven tot klassiek cliënteel voor toneel, tentoonstellingen, muziek en film, of tot het publiek van het traditionele verenigings- en vormingswerk... ' (3)

In onze bewoordingen herformuleerd: culturele centra *moeten contact tussen personen met verschillende belangstelling en sociaal-culturele achtergrond bevorderen*, opdat zij elkaar zouden leren accepteren en waarderen en met elkaar om zouden leren gaan. Dat is een belangrijke doelstelling die uitgaat van de noden van een pluralistische en democratische welvaartsstaat.

Een samenhangend en gevarieerd educatief aanbod helpen ontwikkelen

Het onderwijs-, scholings- en vormingsaanbod voor volwassenen is in Vlaanderen een versnipperd en onsamenhangend geheel van voorzieningen. De gevolgen hiervan zijn: een ondoelmatig gebruik van het beschikbare potentieel en een hoge toegangsdrempel omdat volwassenen die willen leren de weg niet vinden naar passende voorzieningen.

Om meer samenhang te brengen in het onoverzichtelijke aanbod kan volgens Hinnekint (1984, p. 200) aan twee modellen worden gedacht:

- men probeert het educatieve aanbod op het lokale vlak zoveel mogelijk onder te brengen in één instelling en het van daar uit als een geheel aan de bevolking te presenteren (het fusiemodel)
- men probeert functionele samenwerkingsverbanden in het leven te roepen van waaruit aan een gecoördineerd en behoeftendekkend aanbod wordt gewerkt (het coöperatiemodel).

Uitgaande van de bestaande situatie in Vlaanderen op het gebied van de vol-

wasseneneducatie en ook van datgene wat wenselijk en haalbaar mag worden geacht in een tijd van economische teruggang, moet volgens Hinnekint (1984, p. 200 e.v.) worden geopteerd voor een model dat steunt op coöperatie, decentralisatie en ruimte voor het vrije initiatief. Dat impliceert dat zowel op het lokale of regionale als op het niveau van de Vlaamse Gemeenschap samenwerkingsverbanden moeten worden gecreëerd.

Volgens het advies van een Werkgroep Culturele Centra van de Hoge Raad voor de Volksonwikkeling (1984) vervullen culturele centra verschillende voorwaarden om de *ontwikkeling van 'plaatselijke educatieve samenwerkingsverbanden' te bevorderen en te ondersteunen*.

De functie van een cultureel centrum m.b.t. de volwasseneneducatie hoeft zich niet te beperken tot het bevorderen en ondersteunen van de ontwikkeling van plaatselijke educatieve samenwerkingsverbanden. Een cultureel centrum kan *zelf ook een vormingsaanbod uitbouwen*, bijvoorbeeld op het gebied van het verwerven van kennis en vaardigheden ten behoeve van (culturele) vrijetijdsactiviteiten en alfabetisering.

De functie van draaideurinstitutie tussen culturele onder- en bovenstromen vervullen

Een van de kenmerken van onze samenleving is dat er permanent veranderingenprocessen in plaats vinden, en dat die sociale veranderingen zich mede onder druk van sociale bewegingen voltrekken.

Hierbij denken we dan onder meer aan de zogenaamde 'nieuwe sociale bewegingen': vrouwen-, homo-, anti-racisme-, milieu-, vredes-, anti-nucleaire, stadsvernieuwingsbewegingen, nieuwe arbeidscoöperatieven e.d. Bezien we de 'nieuwe sociale bewegingen' in een ruimer maatschappelijk perspectief, dan kunnen we stellen dat zij de culturele onderstroom in onze samenleving vormen.

Ten aanzien van de verhouding tussen culturele centra en nieuwe sociale bewegingen kunnen vanuit het cultureel centrum gezien verschillende posities worden onderscheiden. Twee plaatsbepalingen waaraan iedereen onmiddellijk denkt zijn de volgende a) het cultureel centrum identificeert zich met de culturele bovenstroom en neemt een afstandelijke houding aan t.o.v. de onderstroom (b.v. geen affiches voor activiteiten van nieuwe sociale bewegingen in het cultureel centrum) en b) het cultureel centrum identificeert zich met de onderstroom - 'behoort tot de onderstroom' - en biedt actief ondersteuning aan nieuwe sociale bewegingen. Er is ook nog een derde positie: het cultureel centrum *behoort* noch tot de boven- noch tot de onderstroom, maar staat wel met beide stromingen in interactie. Het cultureel centrum vervult in die positie de functie van wat Schwendter (1973) noemt: *draaideurinstitutie* (4). In verband met de interactie van draaideurinstituties met de onderstroom is het belangrijk dat die instituties zich niet opstellen als socialisatiesysteem behorende tot de bovenstroom, maar dat zij de instabiliteit tussen 'establishment' en 'subcultuur' belichamen en verbreiden. Draaideurinstituties zijn noch in de boven- noch in de onderstroom thuis, maar vinden wel gehoor en erkenning bij beide stromingen (Schwendter, 1973; Huber, 1980)

De keuze van een erkend cultureel centrum voor de functie van draaideurinstitutie kan onzes inziens op verschillende gronden worden verantwoord.

Een eerste verantwoording vinden we in artikel 2 van het decreet van 16 juli 1973 betreffende de toekenning van weddetoelagen aan de cultuurfunctionarissen in culturele centra; dat luidt: een cultureel centrum behoort 'het bestendig *treffpunt* te zijn van de verschillende uitingen en vormen van het cultureel werk in zijn meest ruime betekenis'.

Een tweede verantwoording heeft betrekking op de waarden-oriëntaties van de nieuwe sociale bewegingen. De waarden-oriëntaties van de nieuwe sociale bewegingen krijgen in onze samenleving vanwege de dominante bovenstroom onvoldoende ruimte om zich te manifesteren. Teneinde vernieuwing mogelijk te maken, is ondersteuning dikwijls onontbeerlijk. Voor nieuwe ontwikkelingen en initiatieven ligt immers geen geschikte ondersteuningsstructuur klaar. Een cultureel centrum is in staat die ondersteuning te bieden.

Slotbeschouwing

Tussen verschillende functies kunnen spanningsverhoudingen bestaan. Ter verduidelijking geven we de relatie tussen de ondersteuningsfunctie en andere functies.

Te sterke nadruk op een ondersteuningsfunctie kan andere functies van het cultureel centrum in verdrukking brengen: door het sociaal-culturele werk prioriteit in het gebruik van ruimten e.d. te verlenen, wordt de eigen programmatie van het centrum beperkt tot 'gaten opvullen' voor zover nog ruimte beschikbaar is.

De ondersteuningsfunctie kan, als ze de andere functies niet in verdrukking brengt, echter wel de realisering van die andere functies bevorderen door bij te dragen aan *drempelverlaging*. Mensen komen soms voor het eerst naar een cultureel centrum als ze deelnemen aan een activiteit van hun vereniging of groep in het cultureel centrum. Op die wijze komen ze soms in contact met andere *activiteiten* van het cultureel centrum. Er is een onderlinge samenhang tussen functies.

Wij hopen met dit artikel en ons boek 'Potentiële en actuele functies van culturele centra' een discussie over de wenselijke functies van een cultureel centrum met alle bij het beleid van culturele centra betrokkenen te bevorderen. Tevens hopen we dat het overzicht van potentiële functies de lezers zal stimuleren tot innovatie in culturele centra.

NOTEN

1. Dit artikel steunt op een agogisch onderzoek uitgevoerd in het kader van het Studiecentrum voor Vrijetijdsagogie aan de RUG. Het onderzoek bestaat uit twee grote fasen. In een eerste fase werd een repertoire van potentiële en actuele functies van culturele centra ontworpen. In een tweede fase hopen wij een methodiek voor sociaal-cultureel werk in culturele centra door middel van een actie-gerichte participatorische onderzoeksmethode te ontwikkelen. Een 'voorfase', en tevens een essentiële voorwaarde voor dat op praktijk gericht onderzoek - zo bleek nogmaals tijdens dit onderzoek - is het verwerven van grondige kennis betreffende het praktijkveld

zowel in binnen- als buitenland. Die kennis van het praktijkveld is noodzakelijk om als onderzoeker in het samenwerkingsverband met 'veldwerkers' een vruchtbare interactie te realiseren. Wij hebben de gelegenheid gehad die kennis te verwerven gedurende de voorbije 20 jaar, waarin wij 114 culturele centra in België, Nederland, Duitsland, Frankrijk, Engeland, Denemarken, Roemenië, Joegoslavië, Hongarije, Canada en de V.S.A. hebben bezocht. Tijdens die periode verzamelden we ongeveer 3.100 publikaties over culturele centra waarvan het grootste gedeelte reeds verwerkt is.

Waarde
Ferland
toestel voor

Op basis van een analyse van de doelstellingen en methodiek van culturele centra en gelijkaardige voorzieningen die wij in binnen- en buitenland bezochten, of waarover wij documentatie verzamelden, ontwikkelden we een overzicht van actuele en potentiële doelstellingen voor culturele centra. Dat overzicht gebruikten wij als uitgangsmateriaal - samen met ervaren medewerkers uit culturele centra - voor het ontwerpen van het in dit artikel beschreven repertoire van potentiële functies voor culturele centra in Vlaanderen. Wij hopen tevens dat met dit onderzoek verantwoordelijken voor het onderzoeksbeleid op het sociaal-cultureel gebied de specifieke bijdrage van een agogische onderzoeksbenadering in zullen zien en hun exclusieve aandacht en financiële steun voor sociologisch onderzoek zullen herzien. Dit onderzoek kwam tot stand zonder overheidssteun. De federatie van Vlaamse erkende culturele centra verleende logistieke ondersteuning. Het onderzoeksrapport verscheen met de financiële steun van de ASLK onder de titel 'Potentiële en actuele functies van culturele centra', door W. Faché, Gent, RUG, Studiecentrum voor Vrijtijdsagogie, 1985, en kost 300 fr.

2. Skolka, J.V., 'Long-term Effects of Unbalanced Labour Productivity Growth; On the Way to a Self-Service Society'.

in: L. Solari and J.N. du Pasquier, Private and Enlarged Consumption. North-Holland, Amsterdam 1976; Toffler, A. The Third Wave, Morrow, New York 1980.

3. Dit ontwerp werd opgesteld door F. van den Bossche, op basis van discussies in de Commissie Culturele Centra van de Hoge Raad voor de Volksopvoeding (1979).

4. Schwendter spreekt in zijn boek 'Theorien der Subkultur' (1973) over 'Drehpunktpersonen'. In het Nederlandstalige boek 'Visies op subcultuur' (uitgegeven bij Boom, Meppel 1974) wordt 'Drehpunktpersonen' vertaald door draaipuntpersonen (p. 64, e.v.). Van Loo, Snel en van Steenberg (1984) vertaalden het woord door 'draaideurpersonen of -instituten', wat beter de inhoud van het begrip weergeeft.

LITERATUUR

Antonis, E., De anders-actieven: diegenen die vrijwillig of noodgedwongen buiten het arbeidsproces staan: een belangrijke publieksgroep, in: S. Van Labeke en R. Scheer, **Ruimte voor Cultuur**, Rotterdam, Stichting Ruimte, 1983, pp. 71-74

Berlyne, D.E., **Conflict, Arousal en Curiosity**, New York, McGraw-Hill, 1960

Bourdieu, P. en A. Darbel, **L'amour de l'art**, Paris, Les éditions de minuit, 1969

Buiks, T.E.J. en R.C. Kwant, **Cultuursociologie, een perspectief op cultuurvorming, cultuurbeleving en cultuurbeleid**, Alphen aan den Rijn/Brussel, Samson, 1981

Crandall, R., Social Interaction, Affect and Leisure, **Journal of Leisure Research**, 1979, volume 11, nr. 3, pp. 165-181

De Jong-Gierveld, J., **Eenzaamheid, een meersporig onderzoek**, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1984

Doerbecker, C.L., Het iteratieve zoekproces en het cognitieve kader van de cliënt, in: **Tijdschrift voor agologie**, (1979)5; pp. 355-368

Dotinga M.S.J. en W. Faché, **Vragen (rond) om informatie**, Rotterdam/Gent, 1974

Ellis, M.J., **Why People Play**, New York, Prentice-Hall, 1973

Elsen, J., Agogisch werken in culturele centra, **Ruimte voor Cultuur**, 1982, n. 4, p. 10-16

Faché, W., Subsidiering als beleidsinstrument, in: **Gids Sociaal Cultureel Werk**, Antwerpen, Van Loghum Slaterus, 1984, Deel AVIII, 13, pp. 1-28

Faché, W., Doelstellingen en instrumentarium voor een maatschappelijk geïntegreerd en samenhangend vrijetijdsbeleid, in: **Vrijetijd en Samenleving** (Den Haag), 2 (1984)3, pp. 297-331

Faché, W., **Potentiële en actuele functies van culturele centra**, Gent, R.U.G., Studiecentrum voor vrijetijdsagogie, 1985

GANZEBOOM, H.B.G., **Theater en Concert in 1990**, Inleiding voor de Vereniging van Schouwburg en Concertgebouwdirecties in Nederland, Hengels, 1983

Gunst, J., Culturele Centra: een draaischijf voor educatieve Samenwerkingsverbanden, in: **Ruimte voor Cultuur**, Brussel, FeVeCC, 1984, nr. 2, pp. 4-11

HINNEKINT, H., **Perspectieven voor de volwasseneneducatie. Een bundel concepten en modellen voor de uitbouw van de volwassenenvorming in de toekomst**, Antwerpen, Van Loghum Slaterus,

1984,

Huber, J., **Wer soll das ändern: Die Alternativen der Alternativbewegung**, Berlin, Rotbuch Verlag, 1980

Iso-Ahola, S.E., **The Social Psychology of Leisure and Recreation**, Dubuque (Iowa), Wm.C. Brown Company, 1980

Lauwerysen, S., Het Dinamo-project in Turnhout, of een C.C. met de neus op de bittere realiteit, in: **Ruimte voor Cultuur**, Brussel, FeVeCC, 1984, nr. 2, pp. 22-25

Schwendter, R., **Theorien der Subkultur**, Köln, Verlag Kiepenheuer & Witsch, 1973

Sociaal en Cultureel Planbureau, Inhoudelijke samenhang binnen het sociale en culturele terrein(I), Deventer, **SCP-cahier 42**, 1984

Van der Loo, H., E. Snel en B. van Steenberg, **Een wenkend perspectief?, Nieuwe sociale bewegingen en culturele veranderingen**, Amersfoort, De Horstink, 1984

Van Labeke, S., Zien en zijn. Waarom een circuit om andere films een kans te geven gezien te worden, in: **Ruimte voor Cultuur**, 6 (1985)3, pp. 26-30